ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING "BOBURNOMA" ASARIDAGI ARABCHA SO'Z VA IBORALAR: LEKSIK-SEMANTIK TASNIF VA GRAMMATIK MOSLASHUV

Yahyoxonov A'zamxon Nuriddinxon o'g'li
Yangi asr universiteti "Lingvistika: arab tili" mutaxassisligi 2-bosqichmagistranti
Ilmiy rahbar: Zohidov Qobiljon
Yangi asr universiteti professori, tarix fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida qo'llangan arab tilidan o'zlashgan so'z va iboralar leksik-semantik va grammatik jihatdan tahlil qilindi. Arabizmlar din, davlat boshqaruvi, harbiy ish, ilm-fan, adabiyot, geografiya, axloq va ruhiy holat kabi mavzuiy guruhlarga ajratildi. Arabcha so'zlarning eski o'zbek tili grammatik tizimiga moslashuvi – turkiy qo'shimchalar, ko'plik shakllari, *qilmoq/bo'lmoq* yordamchi fe'llari bilan hosil qilingan qo'shma fe'llar va an'anaviy formulalar misolida ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: Boburnoma, arabizm, o'zlashma so'z, eski o'zbek tili, leksik-semantik guruh, qo'shma fe'l, istiloh.

Abstract. The article analyzes the lexical-semantic and grammatical aspects of words and phrases borrowed from Arabic used in Zahiriddin Muhammad Babur's work "Baburnama." Arabisms were divided into thematic groups such as religion, state administration, military affairs, science, literature, geography, morality, and mental state. The adaptation of Arabic words to the grammatical system of the old Uzbek language was shown using the example of compound verbs formed with Turkic suffixes, plural forms, auxiliary verbs qilmoq/bölmoq, and traditional formulas.

Keywords: Baburnama, Arabism, borrowed word, Old Uzbek language, lexical-semantic group, compound verb, term.

Kirish. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) qalamiga mansub "Boburnoma" (muallif nomlagan "Vaqoe'") turkiy memuar nasrining eng yirik

namunasidir. Asar 1494–1529-yillar voqealarini qamrab oladi va Farg‘ona, Movarounnahr, Kobul hamda Hindiston hayotini jonli tasvirlaydi. Uning tili XV–XVI asr eski o‘zbek adabiy tilining xalq so‘zlashuviga eng yaqin shakli sifatida baholanadi [4; 12].

O‘rta asr turkiy adabiy tili islom madaniyati doirasida shakllangan. Shu sababli unda arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar katta o‘rin tutadi. Alisher Navoiy asarlarida bu qatlam juda boy bo‘lsa, Bobur nasrida o‘zlashmalar ancha tejamli ishlatiladi [3; 11]. Bobur o‘zi ham ravon, sodda uslubni qadrlagan va boshqalarning “mutakallif” (sun’iy, zo‘rma-zo‘raki) yozuvini tanqid qilgan.

“Boburnoma” matni P. Shamsiyev va S. Mirzayev, E. Mano nashrlari orqali ilmiy muomalaga kiritilgan [1; 2]. Asar A. Beveridj, M. Sal’e va U. Takston tomonidan ingliz va rus tillariga tarjima qilingan [5; 6; 7]. Tarjimonlar izohlarida arabcha istilohlarning ma’nolari alohida sharhlangan. Biroq asar arabizmlarining yaxlit tizimli tavsifi hali ham to‘liq emas. Ushbu maqolaning maqsadi – “Boburnoma”dagi arab tilidan o‘zlashgan so‘z va iboralarni mavzuiy guruhlar bo‘yicha tasniflash va ularning eski o‘zbek tiliga moslashuv yo‘llarini ko‘rsatishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot manbai sifatida “Boburnoma”ning P.Shamsiyev va S.Mirzayev tayyorlagan nashri [1] hamda E.Manoning tanqidiy matni [2] olindi. Qiyosiy izohlar uchun Beveridj, Sal’e va Takston tarjimalaridan foydalanildi [5; 6; 7]. Ishda quyidagi metodlar qo‘llandi:

1. **Tavsifiy metod** – matndagi arabcha so‘zlarni aniqlash va ularning qo‘llanish kontekstini qayd etish.

2. **Etimologik tahlil** – so‘zning arab tilidagi asl shakli va ma’nosini lug‘atlar asosida belgilash, turkiy so‘zlardan farqlash [8; 9; 10; 13; 14].

3. **Leksik-semantik guruhlash** – arabizmlarni ma’no doirasiga ko‘ra tasniflash.

4. **Qiyosiy-tarixiy metod** – so‘zning Boburnomadagi ma’nosini hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi ma’nosi bilan solishtirish [9].

Arabcha so‘z fors tili orqali o‘tgan bo‘lsa ham, uning asli arabcha bo‘lsa, arabizm sifatida hisobga olindi. Fors-tojikcha so‘zlar (*podshoh, lashkar, sipoh, bog‘*) tahlildan chiqarildi.

Arabizmlarning leksik-semantik guruhlari

Tahlil “Boburnoma”dagi arabcha so‘zlar asosan yetti mavzuiy guruhga birlashishini ko‘rsatdi. Ularning aksariyati turkiy tilda muqobili bo‘lmagan tushunchalarni – din, davlat, ilm va adabiyot istilohlarini ifodalaydi.

jadval.

“Boburnoma”dagi arabizmlarning mavzuiy guruhlari

Guruh	Misollar	Asardagi vazifasi
Din va e’tiqod	*mazhab, e’tiqod, xutba, imom, shayx, Qur’on, tilovat, qazo, vaqf*	Shaxslar tavsifi, marosim va rasmiy holatlar
Davlat boshqaruvi	*sulton, amir, vazir, hokim, mulk, viloyat, xazina, sikka, hukm*	Hokimiyat, lavozim va hududiy birliklar
Harbiy ish	*fath, zafar, qal’a, muhosara, hujum, mag‘lub*	Jang va yurishlar bayoni
Geografiya va tabiat	*iqlim, ma’mura, voqe’, havo, ma’dan, arz*	Mamlakat va viloyatlar tavsifi
Ilm va madaniyat	*ilm, nujum, rasad, hisob, ta’rix, madrasa, kitob*	Olimlar, inshootlar va ilmiy faoliyat
Adabiyot	*she’r, g‘azal, ruboiy, masnaviy, aruz, qofiya, devon*	Shoirlar va asarlarga baho
Axloq va ruhiy holat	*axloq, atvor, adolat, saxovat, shujoat, murovvat, fazl, g‘azab*	Tarixiy shaxslar portreti

Din va e’tiqod. Bobur otasi Umarshayx Mirzoni ta’riflarkan, uning hanafiy mazhabida bo‘lgani, pokiza e’tiqodli kishi ekani, besh vaqt namozni tark qilmagani va qazo namozlarini ado etganini yozadi [1]. Bu parchada *mazhab, e’tiqod, qazo* kabi arabcha istilohlar turkiy gap qurilishi ichida tabiiy qo‘llangan. *Xutba* va *sikka*

so‘zlari esa hokimiyat ramzi sifatida birga keladi: biror podshoh nomiga xutba o‘qilishi va tanga zarb etilishi uning taxtga chiqqanini bildiradi [4; 7].

Davlat va geografiya. Asarning birinchi jumlasiyoq arabizmlar bilan boshlanadi: “Ramazon oyida, sakkiz yuz to‘qson to‘qquzda Farg‘ona viloyatida o‘n ikki yoshta podshoh bo‘ldum” [1]. Bu yerda *Ramazon* (taqvim) va *viloyat* (ma’muriy birlik) arabcha, *podshoh* forscha, qolgan so‘zlar turkiydir. Farg‘ona tavsifida esa “beshinchi iqlimdindur, ma’muraning kanorasida voqe’ bo‘lubtur” deyiladi [1]. *Iqlim, ma’mura, voqe’* so‘zlari o‘rta asr islom geografiyasi istilohlari bo‘lib, Bobur ularni ilmiy aniqlik uchun qo‘llaydi.

Ilm va adabiyot. Samarqand tavsifida Bobur Ulug‘bek Mirzo Ko‘hak tog‘i etagida *rasad* bog‘laganini, bu *zij* tuzish uchun qilinganini qayd etadi [1; 7]. Hirot shoirlari haqidagi faslda *she’r, g‘azal, devon, masnaviy* so‘zlari baholash atamasi vazifasini bajaradi. Bu Boburning aruz ilmidagi bilimdonligi bilan bog‘liq: u “Mufassal” nomli aruz risolasining muallifidir [12].

Axloq va ruhiy holat. Har bir hukmdor haqidagi hikoya “Axloq va atvori” sarlavhali qism bilan davom etadi [1; 5]. Bu qolipning o‘zi arabcha ikki so‘zdan iborat. Portretlarda *adolat, saxovat, shujoat, murovvat* kabi fazilat nomlari ko‘p uchraydi. Bobur bunda islom-fors axloqiy an’anasi atamalariga tayanadi, lekin baholarni turkiycha xalqona iboralar bilan jonlantiradi.

Arabizmlarning grammatik moslashuvi va arabcha iboralar

Arabcha so‘zlar “Boburnoma”da turkiy grammatik tizimga bo‘ysundiriladi. Bu moslashuv to‘rt yo‘nalishda kuzatiladi.

1. Turkiy qo‘shimchalar olishi. Arabcha ot turkiy kelishik, egalik va so‘z yasovchi qo‘shimchalarni erkin qabul qiladi: *viloyatida, iqlimdindur, mazhablig‘, e’tiqodlig‘, adolatlig‘*. *-lig‘/-lik* qo‘shimchasi arabcha otdan sifat yasashning eng faol vositasidir [3].

2. Qo‘shma fe’llar. Arabcha masdar yoki ot turkiy *qilmoq, bo‘lmoq, etmoq* fe’llari bilan birikib, analitik fe’l hosil qiladi: *fath qilmoq, azm qilmoq, tavajjuh qilmoq, ixtiyor qilmoq, muhosara qilmoq, voqe’ bo‘lmoq, mag‘lub bo‘lmoq*. Arab

fe'li turkiy tuslanishga kira olmaganligi sababli bu model eski o'zbek tilida arab leksikasini o'zlashtirishning asosiy yo'li bo'lgan [3; 11].

3. Arabcha ko'plik shakllari. Ayrim so'zlar arab tilidagi "siniq ko'plik" shaklida o'zlashgan: *umaro* (amirlar), *ulamo* (olimlar), *fuzalo* (fozillar), *avliyo* (valiylar), *ahvol* (hollar). Bunday shakllar ko'pincha birlik ma'nosida idrok etilib, ularga turkiy *-lar* qo'shimchasi ham qo'shilishi mumkin. Bu hodisa o'zlashmaning chuqur singib ketganidan dalolat beradi [3].

4. Tayyor arabcha formulalar. Asarda arab tilidagi qolip iboralar o'zgarishsiz qo'llanadi:

– vafot etgan shaxs nomidan keyin keladigan duo formulalari (*rahmatullohi alayh* – "unga Allohning rahmati bo'lsin");

– Allohni ulug'lash iboralari (*tabaraka va ta'olo*, *alhamdulilloh*);

– yil sarlavhalari: voqealar hijriy yillar bo'yicha arabcha raqam-so'zlar bilan boshlanadi, masalan *sana tis'a va tis'imi'a* – "to'qqiz yuz to'qqizinchi yil" [2; 5];

– bayonni bog'lovchi iboralar: *alqissa* ("qisqasi"), *filjumla* ("umuman").

Bu formulalar asarga rasmiy-tarixiy uslub bag'ishlaydi va uni islom tarixnavisligi an'anasiga bog'laydi. Ammo ular matnning faqat hoshiya va chegaralarida – bob boshlari, shaxs nomlari va o'tish joylarida uchraydi. Bayonning o'zi turkiy qoladi.

Tahlil va natijalar. Navoiy nasri bilan qiyoslaganda Bobur arabizmlarni sezilarli darajada kam va maqsadli qo'llaydi [11; 12]. Uning arabcha so'zlari, asosan, ikki xil vazifani bajaradi. Birinchisi – **istiloh vazifasi**: din, davlat, ilm sohasidagi tushunchalarni aniq nomlash. Ikkinchisi – **uslubiy vazifa**: rasmiy formulalar orqali tarixiy asar janriga xos tantanavorlikni ta'minlash.

Boburnomadagi ko'plab arabizmlar hozirgi o'zbek tilida ham faol: *viloyat, hokim, ilm, adolat, she'r, qal'a, xazina* [9]. Ba'zilari esa ma'no torayishi yoki eskirishiga uchragan: *ma'mura, voqe', muhosara, umaro* bugun faqat tarixiy yoki kitobiy uslubda ishlatiladi. Demak, "Boburnoma" arabcha o'zlashmalarning o'zbek tilidagi taqdirini kuzatish uchun muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Xulosa

1. "Boburnoma"dagi arabcha so‘z va iboralar yetti asosiy mavzuiy guruhni tashkil etadi: din va e'tiqod, davlat boshqaruvi, harbiy ish, geografiya, ilm-madaniyat, adabiyot hamda axloq.

2. Arabizmlar asosan turkiy tilda muqobili bo‘lmagan istilohlar sifatida qo‘llangan; Bobur ularni zarurat doirasida, tejamkorlik bilan ishlatgan.

3. Arabcha so‘zlar turkiy grammatik tizimga to‘la moslashgan: turkiy qo‘shimchalar olgan, *qilmoq/bo‘lmoq* bilan qo‘shma fe'llar hosil qilgan, ayrim siniq ko‘plik shakllari birlik sifatida o‘zlashgan.

4. Tayyor arabcha formulalar matnning chegaraviy qismlarida kelib, asarga tarixiy-rasmiy uslub beradi, ammo bayonning turkiy asosiga ta'sir qilmaydi.

5. Asar arabizmlarining hozirgi o‘zbek tilidagi taqdirini o‘rganish tarixiy leksikologiya va o‘zbek tilining izohli-tarixiy lug‘atlarini tuzish uchun istiqbolli yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бобур З.М. Бобурнома / Нашрга тайёрловчилар П. Шамсиев, С. Мирзаев. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960.
2. Mano E. Bābur-nāma (Vaqāyi'): Critical Edition Based on Four Chaghatay Texts with Introduction and Notes. – Kyoto: Syokado, 1995.
3. Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш., Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
4. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004.
5. Beveridge A.S. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur). – London: Luzac & Co., 1922.
6. Бабур-наме. Записки Бабура / Пер. М.А. Салье. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958.

7. Thackston W.M. (tr., ed.) The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. – New York: Oxford University Press, 1996.
8. Навоий асарлари луғати / Тузувчилар П. Шамсиев, С. Иброҳимов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.
10. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
11. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
12. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996.
13. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1985.
14. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.